Сиди та сиди дома, не виходь нікуди та не виходь, помагай у роботі, — от одного разу й зважилась Валя на втечу. Мати десь звинулася по господарству, а вона крадькома за поріг, а вона — у вулицю, і такого дала драла, що земля загула за нею. Потрапляла в якісь завулки, далі левадами широкими йшла, серед старих чорних дерев, що до самісінького неба доп'ялися, потім якимось пустирищем, ось і яр, а над яром — край світу, бо куди ж далі йти,— і на краю світу присадкувата хатина.

У похмурих сінях волого, і з погреба, що тут же в сінях викопаний, чимось кислим і затхлим тхне. Валя сміливо одчинила двері в хату, а там за столом сидять дві бабусі — обидві маленькі, з блискучими личками, одягнуті в чорне й запнуті чорними хустками. Вони привітливо поглянули на Валю, і дівчинка, підбадьорена ласкою в їхніх поглядах, відчула певність.

— Ти чия, дівчинко? — запитала та бабуся, в якої на кінчику носа темніла лілова бородавка.

— Я нічия,— сміливо збрехала Валя.

— Як же це так?

— Я сирота,— й далі брехала.

— І немає в тебе ні матері, ні батька?

— Нема,— й похнюпила голову.

— Лишенько ж ти моє,— обізвалася друга бабуся, зовсім беззуба і, либонь, підсліпувата, бо все повертала голову вбік, щоб краще бачити своїм лівим видющим оком.— Куди ж ти йдеш?

— А в світ,— безпечно відповіла.

Вони обидві замовкли і дивились на неї так, наче раптово їм явилося чудо. В живому сяяні їхніх очей загусав прозорий смуток, і тільки праве підсліпувате око в беззубої баби лишалося тьмяним.

І далі розпитували її про всяку всячину, а потім, жалісливо позираючи на неї та журно ойкаючи, стали шукати їй щось поїсти. Видно, в самих нічого не було, бо торохтіли порожніми горщиками, заглядали в. якісь порожні торбинки,— зрештою, дали їй кусень черствого хліба і жменю сушених грушок. Валя то хліба вкусить, то грушку перетирає гострими зубами, бо дуже зголодніла. А щиросердні баби про різне в неї випитують, співчувають — хіба ж не заболить душа, на таку маківочку дивлячись та слухаючи.

Раптом Валя звела очі — мати стоїть на порозі, лице в неї таке сполотніле, наче аж чуже. Стоїть і слова сказати не може, тільки глибоко дихає, груди її ходором ходять. Утекти б Валі, але як же ти втечеш, коли мати в дверях та ще й руки розставила.

Ох і дивувалися ж старі сестри, спершу й повірити не хотіли, що Валя їм набрехала!

— Таке мале, а як вигадує. І як же ото в неї все в голові пороблено?

Валю пік сором, але тільки спочатку. Далі ж вона лише про одне думала, щоб менше від матері перепало.

— Таке воно бідове,— розказували дві бабусі,— таке гірке й сумне, от ми й повірили...

Валі тоді перепало-таки, але хіба їй звикати? Ніхто з дітей не боїться материнських стусанів та штурханів.

Коли мати йшла в поле, наказувала те поробити й те. Валя мусила слухатись — і курям їсти давала, і свині замішувала, і теля перепинала з одного місця на друге, де більше паші. А як усе поробить — почувалася вільною. Могла побігти ну хоча б до Хариті, найближчої своєї подруги. Але до Хариті не дуже тягло, бо надто плаксива. Можна б і до худого, цибатого Огірчука, але з ним ніколи ні про що не поговориш — похмурий і мовчазний, з нього слова не витягнути... До Івана піти? Він далеченько живе, але з ним цікаво. Чи до Надійки податися? На сухоти хвора вона, то мати до неї не пускає.

А-а, піде вона ще й до Івана, й до Надійки, а зараз — у поле... І вона вже босоніж летить за село, вже перед нею жито м'яко й тепло погойдується, а по ньому то світлі хвилі пробігають, то темні.

Добре в житі. Якби можна було, то вона від ранку до вечора там би сиділа, всеньке своє життя. І на душі так, наче нема в неї ніяких клопотів, наче й війни тієї нема, де людей убивають. Кажуть, що закінчилася вона, що побили німців, а де ж вона закінчилась, коли не всі ще повернулись додому? От ходили недавно по селі з прапорами, духова музика грала — і Валя була серед усіх, мати якраз для цієї оказії їй нове плаття з матраца пошила — але ж коли правда, що війна закінчилася, то чому батька нема?

У житі добре. Ось мураха біжить собі, аж перекидається на грудці, а за нею друга; пташка ледь-ледь на голову Валі не сіла, та вчасно схаменулась і раптово зринула догори, ніби підкинуло її. А скільки тут волошок! Пухнасті, усміхнені, такі лагідні, що до кожної хочеться щокою притулитися. Валя зриває найкращі, плете вінок, і вже він на голові, наповзає на очі, квітки закривають світ, і тоді здається він синім.

Зненацька щось зашелестіло попереду, зателепало — і холодний острах пронизав її тіло. Що за мара? Прислухається, приглядається — нічого не видно. Проте недавнього спокою вже нема, його підмили дражливі хвильки ляку, і Валя спершу поволеньки вибирається з жита, а що воно береться шурхотіти погрозливо, то все швидше й швидше. Куди

ж бігти? З усіх боків стоїть воно біло-зеленою лавою, стала б навшпиньки, але хіба станеш, коли страх підганяє шпарким батіжком? І вона біжить, а жито б'ється в груди, перепиняє — вже воно не таке лагідне, як недавно, вже воно заодно з отим ляком!

Зрештою, таки вибігає з жита — стоїть воно тепер позаду, і нічого звідти не женеться. Де ж воно поділось? А чи, може, й зовсім не було?

У Надійки воскове обличчя, руки тоненькі, а круглими очима вона ворушить повільно й замислено. Коли Валя заходить до хати, Надійка підводить голову од книжки й дивиться на гостю не те що ласкаво, а якось сумирно. У Надійки багато сестер, усі теж бліді — тому й до Німеччини жодної не взяли. Кожна заклопотана своєю роботою, але всі дружно відриваються од своїх занять і теж пильно дивляться на Валю. Вони, либонь, здивовані її відвідинами, бо ж ніхто із сільських до них не навідується, їхню хату обминають.

— Заходь,— сумовитим голосом каже Надійка.

Гостю ж наче прип'яли до порога ті сестринські здивовані й повільно-зажурені очі.

— Йди сюди,— каже Надійка, а сама й не думає звестися з місця, щоб ступити назустріч.

— Та я до тебе так, без діла,— озивається Валя, підходячи ближче.— Ти що читаєш?

— Про слонів,— одказує Надійка, і в голосі її не чутно ніяких хвастощів, що от вона вміє читати, а Валя, либонь, і книжки не навчилася тримати в руках.

Валя й справді не знає літер. Ну хіба що одну лише літеру, схожу на надгризений бублик, і яку вона називає "су".

— Слони живуть в Індії,— береться розказувати Надійка, і її сестри, заспокоєні тим, що діти знайшли спільну мову, знов узялися кожна до своєї роботи.— Слон такий дужий, що може повалити дерево.

— А коні там є? — питає Валя.

— Коні? — задумується Надійка.— Про коней тут не написано.

— Мабуть, є, бо де ж їх нема. Якщо в нашому селі є, то в Індії й поготів.

Проте Надійка не поспішає погоджуватись:

— Хто його зна... От як вичитаю, то я тобі скажу.

— Цієї осені в школу підемо, еге ж? — запитує Валя.

— Ти до першого класу, а я до другого.

— А хіба ти вже закінчила перший?

— Не закінчила, та я ж і читати вмію, і писати.— Трохи подумавши, додає:— Додавати й віднімати.

Деякий час вони розглядають Надійчині книжки, їх не так уже й багато — оця, що не має ні початку, ні кінця,— про слонів, друга — про сади (малюнків тут багато, годинами можна розглядати червонобокі яблука та грона винограду, якого їм ще не випадало скуштувати), а третя — Шевченків "Кобзар". Вони вже не раз читали його разом, так що майже напам'ять усе знають. Ото розгорне Надійка його перед собою, заплющить очі — і протягло так та жалісливо проказує:

— Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій...

І Валя, яка все оте уявляє собі, про що у вірші йдеться: і похорони, і безкраїй, залитий сонцем степ, з якого вітер волею дихає, приносячи запахи буйні полинові, теж приплющує очі й вторить за Надійкою:

— Щоб лани широкополі,

І Дніпро, і кручі

Було видно, було чути,

Як реве ревучий...

Отак начитавшись досхочу, надумують вони податися до школи та подивитись, що там робиться... А біля школи — великий і густий садок, яблуні дебелі, кора на них полущилася, потріскалась. І груші стоять до хмар — чорні такі й похмурі. Ще нічого не достигло, проте з яблунь дітлахи вже все пообносили, навіть гілля не пошкодували — звисає поламане, а на ньому листя посохло. Лише на тонкому грушевому вітті видніють зелені плоди, та спробуй добратися до них.

Школа дивиться на них темними вікнами. Двері замкнено — ніде нікого, бо до занять іще довго чекати, до осені. Надійка й Валя з острахом підступають до приземкуватої хатини, вкритої соломою, і, ставши на призьбу, намагаються зазирнути в шибку. В класі нічого не видно, хіба що два столи стоять під стіною, а біля них — стілець притулено на трьох ніжках.

— Надійко,— шепоче Валя, і від її дихання на склі лишається сива плямка,— ген миша сидить у кутку.

— Де? Де? — недовірливо питає Надійка, і її швидкий погляд нишпорить по кутках.

— О! О! Побігла!

Тепер уже й Надійка бачить — миша біжить попід стіною, а її довгий хвіст тонким мотузочком тягнеться по долівці. Дівчата дивляться на мишу мало не з захопленням, аж поки вона зникає в якійсь щілині.

— Ходімо до Катрі,— каже Валя, коли вони вже виходять із заростого бур'яном шкільного подвір'я.

Катря старша від них обох. Живе поблизу школи разом із двома своїми братами; ні батька, ні матері в них немає — вбило на самому початку війни.

— Не хочу я до Катрі,— відповідає Валя.

— Вона так цікаво розказує про все!

Надька мовчить, видно, хоче сказати про Катрю таке, на що в неї язик не повертається. Проте стримується.

Катря саме дома, вона щось шиє. У дівчини веснянкувате лице, світлі пасма волосся спадають на очі, то вона рвучко відкидає їх назад рукою. У неї худі плечі, а лікті такі гострі, що ними, здається, можна проткнути дірку в стіні. До дівчаток вона ставиться зверхньо, проте завжди рада бачити їх.

Надійка всідається в кутку на скрині — стає непомітна, наче її і немає тут, а Валя береться розглядати Катрине шитво. Химерне те шитво — нічого втямити не можна.

— Що це в тебе вийде? — зрештою питає.

Катря вдоволено сміється, оголюючи гарні рівні зуби.

— А спідниця! — відказує.

— З чого ж ти її шиєш?

— А з матроських трусів! — знову весело та вдоволено сміється. І додає: — Пам'ятаєте, як ото за Калинівкою німці розбомбили поїзд із усяким ганчір'ям? Тоді люди порозтягували добро — і шинелі там були, і бушлати, тільники рябі, штани-галіфе такі, що по шию можна сховатися. Брати прочули й собі побігли, та пізно було — все розмели. Як поверталися назад, то в якомусь ярку оці труси знайшли. Хотіли викинути, бо дуже здорові, та я не дала, а тепер от спідницю собі шию.

З хороби весела ця Катря. Про веселе розповідає — регоче, про сумне — всміхається.

— А що ти робитимеш із такою спідницею?

— А що — носитиму! Може, якомусь хлопцеві сподобаюсь!

— То подобайся,— погоджується Валя.

— Це для нас запросто,— сміється Катря.

Грюкають двері — це Надійка не витерпіла, вискочила. Валя крутнулась туди-сюди по хаті й теж подалася слідом.

— Лисак повернувся!

Його вже давно чекали, що повернеться з армії. Та добре, видно, покалічили ті фронти, що й після війни мусив по госпіталях валятись. Розказували, ніби в нього на тілі живого місця нема, що насилу ноги переставляє, що голову йому ледве чи не пришивали.

То раніше, коли хто повертався з армії, люди всім селом бігали дивитися на чоловіка, який вирвався з самого пекла. А тепер уже звикли, коли хто з пізніших добивався до села, йшли подивитись, але вже не так дружно. А на Лисака поглянути чимало зійшлось народу. Може, тому, що стільки страхів про нього наговорено було, а може, тому, що знали його до війни в селі за баляндрасника, за сміхача?

Лисак стоїть посеред подвір'я високий, плечистий, широко розставивши ноги. Вид його засмаг до чорноти, руде волосся розсипалося, горить полум'ям. На гімнастьорці блищать медалі. А медалей же в нього багато, всі груди закрито! Біля Лисака стовпились люди й дивляться на нього, як на чудо.

— Побито тебе? — питають.

— Побито! — хвацько, з гордістю відказує Лисак.

— Ану, роздягнись!

Лисак розстібає ґудзики, охоче знімає гімнастьорку, дзвінко брязкаючи медалями. Все його тіло рясно вкрите рубцями та шрамами — дивитись на них і страшно, і жалісно. Дехто зітхає, дехто співчутливо ойкає, проте Лисак усміхається, наче має зі своїх ран неабияке задоволення.

— І ноги покалічені?

— І ноги! — гордо відказує Лисак.— Показати?

— Не треба, віримо тобі... А як же ти ходиш?

— А так! — І він легко йде по обійстю. Зупиняється й кидає одному з фронтовиків, що прийшов друга свого побачити: — І поборотися можу, коли хто захоче. Ти, Юрку, не хочеш?

— Та хто ж проти тебе встоїть,— одказує вусатий Юрко, спідлоба поглипуючи на тілистого Лисака.

— Ото-то й воно! — радісно каже той.

Лисаків хлопець Устим, у центрі дитячої уваги. Він шастає то в хату, то з хати — все щось виносить і показує.

— Устиме, дай цукерок, що батько з Німеччини привіз! — просять.

Хитрий лобатий Устимко навмисне повільно розгортає барвисту цукерку, навмисне повільно кладе її до рота. На його обличчі стільки блаженства, що у всіх слина котиться.

— Дай хоч трішки! — просять.

Устимко виймає з рота цукерку, розглядає її, чи ще багато зосталось, і каже:

— Дам лизнути!

Він кожному підсовує свою цукерку. Худий Огірчук раз лизнув, Харитя раз, а Валя аж двічі вхитрилась. То Устимко навіть і розгнівався на неї.

— Ох і язик же в тебе довгий! Більше нікому не дам покуштувати, коли ти така!

— Та я й не торкнулася! — виправдувалась Валя, яка й справді-таки не встигла розкуштувати німецького делікатесу.

Досмоктавши цукерку, Устимко шаснув до хати і невдовзі повернувся з блискучою тримбою. Надув щоки — і тримба заграла, звуки її поллялись легко, соковито. Тепер уже всі не зводили поглядів із тої тримби.

Надійшов Іван, що почувався на їхній вулиці заводіякою, і всі його мусили слухатись, бо інакше битися починав. Перед Іваном розступилися, і він, опинившись перед самісіньким Устимом, уважно стежив, як той надимає щоки, як у нього очі на лоб лізуть.

— Що це ти граєш? — поцікавився скривившись.

— А таке собі,— недбало відказав Устим. Він побоювався Івана, але сьогодні почувався не тільки щасливим, а й хоробрим.

— Дай мені пограти,— попросив Іван, якому тримба сподобалась.

— А ти хіба вмієш?

— А ти вмієш? — одрізав Іван.

— Тримба моя,— закопилив губу Устим.

— То й що? Спробую і віддам,— спокійно провадив Іван.

— Тобі такої ніколи не мати, бо ти безбатченко, ніхто не привезе.

Іванове лице спершу почервоніло, а потім посіріло. Він різко вихопив тримбу з Устимових рук і приклав до своїх губ. Проте Устим грати йому не дав — однімати взявся. Іван, не довго думаючи, пішов із дитячого гурту, Устим — слідом. Скоро один кинувся, прудкіш, і другий так само. Діти й собі назирці побігли.

— Оддай тримбу! — кричав Устим, і в голосі його бриніли сльози.

Іван одбіг далеченько, а потім зупинився і дражниться:

— На, на! Бери свою дудку!

І коли Устим підскочив, то нахилив його, став товкти приказуючи:

— Оце тобі безбатченко! Щоб не говорив! Еге ж, безбатченко!.. Щоб не був скупердяєм, щоб скнарою не був.

— Я батькові скажу! — рюмсав Устим.

— Скажеш батькові — ще заробиш! Я тебе навчу розуму, я тебе навчу, як шануватися!.. Будеш скаржитись?

Устим лише схлипував...

— Будеш?.— допитувався Іван.

— Ні,— зрештою видушив Устим.

— Тримбу свою шкодуватимеш? — І гнув Устимові голову до самої землі.

— Ні,— схлипувало під ним.

— А цукерками поділишся?

— По-ді-люсь...

— О, то з тебе ще може й толк буде... Батько твій герой, а ти з лопуцька зроблений. Ну йди, досить з тебе. Тільки не пхинькай, не розстроюй свого батька, бо він тільки сьогодні додому повернувся. Чуєш мені?

— Чую,— слухняно белькотів Устим.

А як повертався до свого двору, то справді-таки не плакав. Діти позирали на нього глузливо — ніхто, либонь, і не співчував йому. Йшов Устим, закусивши нижню губу, і тримбу тримав не як дорогоцінну річ, а ніби шматок цегли чи цурупалок якийсь. Непомітно шаснув у хату і не з'являвся до самого смерку, хоч було з ким погратись, якби хотів, бо діти не порозходилися — бігали попід вікнами, в шибки зазирали, щоб геройського Лисака побачити. Хіба що один лише Іван пішов одразу ж тоді, наче його й не було тут.

— Мамо, ну коли вже я до школи піду?

— Коли ж іще, увосени.

— А в чому? В оцьому лахмітті? Ви ж мені обіцяли своє плаття перешити, оте, празникове.

— Тобі горить? Ти ж бо не заміж збираєшся.

— Нащо мені той заміж,— бурчить Валя.— Якось проживу.

— Я тобі перешию, а ти візьмеш та й зносиш його ще до школи.

— Та ні! — радісно скрикує Валя, бачачи, що мати ось-ось поступиться.— Я тільки дивитимуся на нього.

— Ну, добре, добре.— А трохи згодом: — То йди по голку, бо й справді вже пора перешивати.

В тім-то й секрет, що йти по голку Валі не хочеться. Мати каже, що в їхньому селі тих голок кіт наплакав — усього кілька набереться. Ну, може й більше, але поприховував народ, бо позичиш комусь, а тобі повернуть поламану. На їхньому кутку голку можна випросити лише в поліцаєвої Ярини — дівки хоч доброї та гарної, але ж поліцаєвої дочки. Батько її десь утік, а вона, може б, і не хотіла позичати свою голку, та мусить, бо всіх побоюється.

Ярину застає в сінях — у каглі порпається. А що не хочеться признаватися, чого прийшла, то стала стовпом і мовчить.

— Що доброго скажеш? — уже сама обзивається Ярина до неї.

Ні пари з уст.

— Ну, то помовч,— радить Ярина і, заткнувши каглу, йде мимо Валі до хати.

Валя ще деякий час у сінях стовбичить, а потім і собі відчиняє двері до хати, завмирає біля одвірка, бо страх як не хочеться просити в поліцаєвої дочки голку!

— То ти так і мовчатимеш до вечора?

"Обізватись, чи що?.. А-а, хай із нею собарня розмовляє".

— Може, ти знов по голку? — І коли Валя ледь помітно нахиляє голову, Ярина зразу ж дістає їй голку з комірця своєї блузки.— Бери, та не загуби, дивись!

Валя щось невдоволено бурчить і, схопивши голку, вискакує надвір. У цієї Ярини голок тих, мабуть, як сміття, а бач, застерігає, щоб не загубила. Ось що вона з цією голкою зробить, і Валя кидає її в порох, але недалеко, щоб видно було. Відходить на кілька ступнів, а потім повертається і забирає голку.

Вона глибоко зневажає Ярину. Недавно в їхньому селі було храмове свято, то Ярина за день кілька разів перевдягалася, натягуючи на себе щонайкраще вбрання. Посоромилася б виряджатися, бо всі ж знають, що то для неї батько десь награбував, а їй хоч би що! Всі жінки у благенькому такому, бо де ж ті статки-достатки тепер, а Ярина в розкішному одязі!

Валя раптово кривиться — пригадує, як увечері ще довго пахне гарними парфумами вулиця, коли нею пройде Ярина. От уже нема її, зникла за поворотом, а вулиця пахне так, що й не розкажеш. Діти бігали-бігали, а це поставали, щоб куряви не збивати, і нюхають.

"Тьху, яка ж вона погана!" — подумки лається Валя.

Мати дістає зі скрині своє празникове квітчасте плаття — рукави довгі, в плечах широкі. В таке плаття може влізти чотири Валі, і їх не видно буде. За своє життя мати одягала його разів кілька, бо мало їй випадало свят. Шкода його різати, може, попідшивати скрізь та й годі?

І все-таки ріже. Барвистий клапоть подолу одрізаний, а, наче живий, лягає їй на коліна.

— Мамо, це на ляльки мені!

— Які ще ляльки? — гримає мати.— Забудь про них, раз до школи збираєшся. Це тобі на латки згодиться.

До вечора плаття готове. Не тямлячи себе від радості, Валя одягає його і почувається зовсім іншою людиною. Начебто це не вона, Валя, а якась інша, дуже гарна й щаслива дівчинка. Ця дівчинка має всім подобатися, вона розумна й дотепна.

— А надвір можна вийти? — мало не пошепки просить і поглядає благально.

Проте мати невмолима — згорнуте плаття разом з обрізками лягає в скриню там, де воно лежало й раніше. Тільки раніше воно було материне, а тепер Валине. їй і радісно, що воно її, але водночас і сумно, що її роздягнули, що вона вже не почувається тією гарною й щасливою дівчинкою, як ото щойно.

— Занеси голку і подякуй! — наказує мати.

Вже на вулиці Валя згадує, що в неї на лікті лахманина порвана. Нитки в голці ще є трохи, і вона, роздягнувшись, сідає під кущем бузини і береться залатувати дірку. Лахманина геть зовсім благенька, що ті краї дірки стягнеш докупи, а воно все розлазиться, наче з піску зроблене.

Раптом, коли потягнула нитку дужче, вушко голки перервалось і нитка вискочила з нього. Валя спершу й не второпала, що сталось, а потім так і похолола: що ж це їй Ярина скаже. І ще це напоумило її посеред улиці зашивати дірку?... А може, не нести? Отак не занести, і все!

Та ні, потім од матері дістанеться... Нехотя встає, нехотя плентає. Сумно їй, світ білий став немилий. Що б його придумати? Еге ж, придумаєш, коли голку поламала.

Мовчки заходить у чужу хату, мовчки спирається на одвірок.

— Що скажеш? — пита Ярина, Милуючись на себе в люстерко.

Валі ж уста замкнуло.

— Голку принесла?

І несподівано Валя починає схлипувати:

— Бери свою голку, бери! Поламану голку дала, обдурити хотіла... Хіба такою голкою нашиєш...— Ярина хоче сказати щось, але дівча схлипує ще голосніше й починає викрикувати: — Дивись, дивись! Поламану дала, совісті в тебе нема...

Ярина бере в неї голку, й справді вушко порване, як же це воно сталося? Либонь, позичала цю голку комусь, от і повернули таку. Ну, та в неї ще є...

А Валя задки-задки вислизнула за поріг і рада, що вдалось обманути Ярину, хутко погупотіла геть. А ще як згадала, що має до школи майже новісіньке плаття, перепійте з материного, то й зовсім їй добре стало, бо ніхто з дівчат такої обновки не матиме!

Із Харитею добре Валі й весело, з Надійкою добре, хоч і сумно, з Катрею цікаво, бо наговорить завжди такого, що тільки запам'ятовувати встигай. Але чомусь найкраще їй з Іваном. От інші діти хоч і граються з ним, проте побоюються, бо ж безбатченко він ізмалку, розбишакуватий. Після війни багато хлопців та дівчат у їхньому селі позалишалися безбатченками-сиротами, а от Іван — не такий безбатченко, бо в нього зроду батька не було. Тому-то його наче й зневажають усі.

Але Валі з Іваном добре, і вона має його за свого товариша. Він старший, у колгоспі йому вже й коней дали, їздить він, то не завжди його можна дома застати.

На Івановому подвір'ї всякої всячини навалено: тут якісь ресори, колеса від машин, металева кабіна, німецька висока двоколіска і ще різного мотлоху повно. Нащо воно Іванові, і сам до пуття не знає, проте за своїм добром пильно стежить, щоб ніхто там нічого не повідкручував та не поцупив часом.

— Іване! — кричить Валя, загледівши його кучмату голову.— Ти живий-здоровий?

Він оглядається — дивляться на Валю коричневі золотисті очі, а чоло сяє від поту й натхнення.

— Тобі знов дома не сидиться? — питає буркітливо, коли вона підходить ближче.

— Шило загнали мені,— відказує материними словами.— Устимко на тебе не поскаржився батькові?

Іван, порпаючись серед якихось гайок, не відказує, але з його байдужого вигляду неважко здогадатись, що ніхто на нього не скаржився.

— Такий хвастун,— сокорить Валя.— Дав мені раз лизнути цукерку, а другий раз уже не можна!

Проте Іван мовчить, дуже, видно, заморочило його оте залізо.

— Слухай,— насідає Валя,— ти зовсім отетерів, га?

Він знову заливає її сяйвом своїх коричневих золотистих очей, мовляв, чого тобі забаглось од мене.

— Ходімо осині стільники драти,— пропонує Валя.

— З тобою? — і дивиться так, наче оцінює.

— Зі мною! — твердо відказує, а відвага її під тим поглядом в'яне.

Він спокійно відвертається і береться клепати. Вона ще помітніше гасне, але зненацька Іван одгортає з лоба чуб і, усміхнувшись приязно, погоджується:

— Ну що ж, ходімо!

Забиватись далеко не треба — Валя вже давненько застерегла осині рої біля хліва в Остапчучки, вистежила, куди ті оси й літають, куди залазять. Вони з Іваном зупиняються віддалік, розглядають, чи не видно де господині, бо вона сварлива, хіба ж дозволить, щоб вони стріху руйнували. Про Остапчучку кажуть, що в неї льоду посеред зими не випросиш, що вона сама для себе шкодує, а для інших — то й поготів.

Скоро помічають: Остапчучка замикає хату і йде з двору. Ще трохи виждавши, вони задвірками та пригинаючись пролазять на обійстя, далі шасть, лопочучи босими ногами,— і вже біля хліва. Завмерли, озираючись на всі боки та переводячи подих. Ніде нікого, тільки по високій, невитоптаній траві тітчиного двору вітерець пробіжить — і замре, пробіжить — і замре.

— Он там їхній лаз! — шепоче Валя, показуючи на крокву, що стримить із-під стріхи.

Під стіною стоїть тачка, й Іван за дишло підтягує її ближче. Хутенько знімає сорочку, обмотує руку, щоб оси не пожалили, а потім на тачку — і вже суне руку під крокву.

— Ну що, є? — нетерпеливиться Валі.

Він повертає до неї пісне обличчя:

— Лаз є, а дістати нічого не можу.

— А давай спробуємо з хліва,— радить Валя, помітивши у відчинені двері велику купу торфу під стіною.

Незабаром зникають у хліві. Але щойно Іван здерся на купу торфу, як під ним усе розсипалося, розповзлось, і опинився він унизу. Взялись вони той торф складати, а що в кутку трохи галуззя лежало, то й галуззя кинули на купу.

— А що це ви, діточки, робите в мене? — почулося над їхніми головами.

Вони отетеріло звели очі — в дверях стояла огрядна Остапчучка, закриваючи собою весь білий світ.

— А ми вам торф складаємо, тіточко,— знайшла що відказати Валя й аж сама почервоніла від тієї брехні.

— Хто ж це його розсипав? — солодко так запитала Остапчучка й губи свої склала тоненько. Гострі вони в неї, наче два наточені ножі.

Тоді Іван візьми й признайся:

— Хотіли осиного меду покуштувати...

А вона ще солодшим голоском запитує в нього:

— Хіба ж ви не знаєте, що оси меду не носять, тільки їдять?

— Та от вона мені казала, що носять,— і показує: на Валю.

— А ти, лобуре такий, і повірив їй?.. Я вже давно запримітила, що ви товчетеся біля мого двору, тільки ніяк собі в голову вкласти не могла, що це ви замислили... Ану ходімо в хату!

Спробуй утекти, коли тебе міцно схопили за сорочину та за плаття. Можна б і спробувати вирватись, але тоді доведеться додому прийти голим, бо сорочка та плаття так у тітчиній руці й зостануться.

На стінах у хаті — образи та вишиті рушники. Долівка недавно змащена й тхне кійськими кізяками. Стелю підпирають два стовпи, змащені білою глиною. Охайно і чисто, видно, Остапчучка любить лад у всьому, й мимоволі Іван та Валя почуваються ще незатишніше й боязкіше.

— Сідайте,— каже Остапчучка й показує на ослін.

Вони несміливо вмощуються на краєчку. Що вона збирається робити з ними? І треба ж було іти по ті стільники до чужого хліва! Коли Остапчучка виходить у сіни, Іван докірливо дивиться на Валю, а вона опускає голову, щоб уникнути його погляду.

Тітка повертається до хати, несучи полумисок. Ставить полумисок на стіл, кладе дві великі скибки хліба.

— Ану підсовуйтесь ближче!

Валя з Іваном боязко підсовуються, в полумиску іскриться мед, його небагато, але мед так принадно пахне, що у Валі на очах мало сльози не виступають. Іванові губи зненацька розповзаються в усмішці, і він зубами прикушує то верхню, то нижню, наче ту усмішку хоче згризти.

— Беріть хліб і пригощайтесь,— припрошує Остапчучка і, стежачи, як вони беруть скибки, як боязко вмочають їх у мед, як обачно несуть до ротів, провадить: — У мене його трохи зосталося, ще довоєнний, то доки тримати? Тримала, бо часи такі скрутні були, а тепер, може й легше вестиметься, то ви їжте.

Вони як понахиляли голови над полумиском, то й не підводили їх. Мед був такий солодкий, що язик прилипав до піднебіння і ним було важко ворухнути в роті.

— Дала б вам трохи з собою, але де ж візьму, коли в самої уже нема... Їжте, мені не жалко.

Полумисок спорожнів, а вони витирають його скоринками, наче можуть іще нашкребти. І голів не підводять, щоб часом не стрітися з тітчиними очима.

— На здоров'я,— каже Остапчучка й береться мити полумисок, так ніби його й справді треба мити.

Діти сидять на ослоні. А що господиня вже не звертає на них уваги, бо нею почали крутити її хатні крутани, то вони поволеньки встають, поволеньки виходять надвір, а потім, у кущах досхочу наговорившись про те, який то смачний був мед в Остапчучки, розбігаються хто куди.

Через село протікає маленька річка Білоус. Вона мілководна, спокійна, хвилі на ній бувають тільки у великий вітер. З неї п'ють воду коні й корови, жінки вибілюють біля неї полотно, а дітлахи купаються.

Не купаються, а в болоті бабраються, виваляється котре в грязюці і, чорне, бігає берегом, як мара, регоче.

— Валю, ходімо до річки,— каже Надійка.

І вони йдуть до Білоусу. Скільки полотна настелено в траві, ніби то сонце повимощувало білі стежки по зеленому роздоллю! Полотно пахне річковою водою, жабуринням, так і хочеться ступити на нього й пробігти. Але як же ти пробіжиш, коли сліди залишаться, а потім ще й дістанеться від котроїсь баби.

Квіти цвітуть. Чим далі йдуть над Білоусом, опинившись на околиці села, тим густішає трави, луки ширшають, а квіти пишніші стають та духмяніші. Валя з Надійкою рвуть, уже повні оберемки в них. Шкода, швидко в'януть, та й нести вже важко. Викинути? Але й викидати не хочеться. То вони їх кладуть на самому березі так, щоб стебла могли пити воду.

Ген коні пасуться, табун широко розійшовся; двоє забрело у воду і стоять собі, наче стежать за течією. Валя з Надійкою підходять ближче і, полягавши в траву, розглядають коней. У Надійки бліде, зосереджене обличчя, вуста міцно стулені. Валя хотіла б одгадати, які думки рояться в голові подруги, але хіба вгадаєш?

— Ти їздила верхи на конях? — озивається Надійка.

— Ні, я тільки на возі.

— Хотілося б верхи проїхати,— журливо каже Надійка.— Я ще ніколи не їздила верхи.

— То спробуй! — радить Валя.— Бачиш отого чалого? Він зовсім плохенький, не скине.

Надійка не відповідає, чоло її повите зажурою.

До них підходить Жук, що доглядає за табуном. Він зросту невеликого, як хлопчина, і весь такий чорний, наче його в сажі викачали. Очі теж чорні. В селі його звуть циганом, бо він любить коней, спав би з ними і їв.

— Що скажете, дівчата?

— Покатайте нас! — просить Валя.

— Е-е, дівчата, це ж лошаки, хто на лошаках їздить? Ще спини їм поламаєте.

— Не поламаємо... Чалий же не лошак.

— Чалий не лошак, але його під сідлом натерли так, що гріх на ньому їздити.

І йде собі від них. Валі ще кортить крикнути йому, щоб покатав, та хіба послухає. І вона штурхає Надійну під бік:

— Ти проси!

Надійна ж просити не хоче — горда вона. Просили в Жука, він не схотів, то скільки ж благати?

Славно серед луків, особливо коли горілиць ляжеш і очі втопиш у небесній блакиті. І здається тоді, що ти однесенька на цілому світі, що синь ота залила тебе зусібіч, і ти пливеш у ній, і ти дихаєш нею.

— Знаєш, про що я мрію? — тихим голосом озивається Надійна.— Хотіла б усеньку землю обійти, щоб надивитися на все. Де що робиться, де як живуть. І чорних людей побачити, й жовтих.

— А хіба люди не однакові? Де ж це ти чорних бачила? А жовті звідки беруться? Усі народжуються білими.

— Та ні, народжуються чорними й жовтими.

— Чудна ти!

— Я не чудна,— серйозно заперечила Надійна.— Я про те в книжці читала.

— Як же вони живуть — чорні?

— Так само, як і всі.

Валя не могла втриматись од сміху:

— Це ж і лице в них чорне?

— Усе — руки й ноги, вуха.

— А якби перефарбуватись їм?

— Як же ти перефарбуєшся? То від народження.

Вони ще багато говорять про різне — Надійці багато відомо, начиталась. І Валя нищечком докоряє собі, що знає одненьку лише літеру "су", а на більше не спромоглася. Швидше б уже осінь, швидше б до школи.

— Хотіла б усю землю обійти, на все подивитися...

Мати полатала їй старе-престаре пальто. Полотняні, хоч і пофарбовані в темне, латки видніли здалеку, і Валі було радісно, що всі звертають на неї увагу. Стояв не такий уже й холодний день, проте вона випросила в матері дозвіл на те, щоб побігати в полатаному пальті по вулиці. І що від радості ноги не могли її нести спокійно, а бігли, то скоро Валя й змокріла, й засапалась, а скинути своє пальто не думала.

Гурт дітей зібрався біля школи, і кожне хвасталося чим могло. Валя, звісно, пальтом своїм полатаним, Харитя — новим зошитом, Устим Лисак батьковою польовою сумкою — там лежали якісь пописані папери та книжка невідомого змісту з обдертими палітурками.

Надійка сказала, що в неї є читанка. Більше ні в кого не було читанки, навіть букваря ніхто ще не бачив, але Надійці повірили. До початку занять залишалося з тиждень, і на сухотну Надійку поглядали з повагою — вона єдина серед них уміла писати й читати. Надійка почувалася серед дітей начебто старшою і досвідченішою.

Проїжджав мимо Іван, то його спинили. Іван сидів у передку, помахував батіжком. У нього запитали, чи збирається він до школи. Хлопець не відповідав, наче роздумував. Далі ударив коней батогом — і погуркотіло, збиваючи куряву.

— Де ж йому до школи,— сказав Устимко Лисак.— Він у колгоспі робить.

Валя раптово розсердилася:

— А якщо в колгоспі, то не можна?

Устимко злодійкувато закліпав очима:

— Та хай іде, мені що? Чи я не пускаю його...

Валя ще дужче розпасіювалась:

— А ти чого тут розхвастався своєю сумкою? Радий, що більше ні в кого нема! Ану тікай звідси!

— Це не твоя вулиця! — набурмосився Устимко.

— От і моя!

На них дивилися з цікавістю: хто переможе — заповзята Валя чи боягузливий Устимко. Зрештою, перемогла Валя, бо Устимко, ще трохи побувши серед дітей, похнюплено подався додому. Ніхто не став на його бік, не покликав — недолюблювали малого Лисака за хвастощі та за скупість.

Кожне вихвалялося своїми обновами, та всіх перевершила Катря. Вона звідкись поверталася додому, а побачила дітей — до них підійшла. Насмішкувато слухала, про що вони говорять, а потім візьми й покажи їм пальці правої руки:

— Бачте?!

— Що то? — поспитали ті, що стояли далі.

— А перстень! — радісно відповіла Катря.

І справді, на пальці в неї жовтів великий грубий перстень — чи з п'ятака мідного виклепаний, чи з патрона вирізаний. Либонь, що з патрона, бо тепер багато таких наробили.

— Ти з ним і до школи підеш? — запитала Валя.

— Піду!

— А навіщо він тобі?

— А так!

Обізвалася Надійка, трохи похмуро, наче аж сердито:

— З перснем до школи не пустять!

— Усе ти знаєш! — Катря їй.— Отак візьмуть і не пустять!

— А буквар у тебе є?

— Нащо мені буквар? Я й так умію читати!

— Е-е, п'яте через десяте,— спокійно кинула Надійка.— А ходитимеш із перснем, то багато не навчиш. Із перснями дівки на вулицю ходять, а не до школи.

— О-о, бачили таку? А мені смішно все те, що ти кажеш!

І вона вдавано зареготала, думаючи, що інші теж поглузують із Надійки. Але діти лишилися серйозні — вони й справді-бо не знали, чи пустять Катрю з перснем до класу.

— Побачимо, як ти вчитимешся,— провадила вона далі.— Чи багато ти тієї науки вгризеш.

— Угризу,— похмуро пообіцяла Надійка.

— Авжеж, такі, як ти, старатливі. Та тільки з своїм здоров'ям не настараєшся.

Надійка так образилася, що почорніла з лиця й слова вимовити не може. То Валя за неї заступилася:

— І чого ти причепилась? Наділа свого персня, то й добре, а дурного не кажи.

Катря, розширивши очі, подивилась на неї пильно, а потім голосно зареготала — і пішла геть. Бо й справді, думала собі, навіщо вона зв'язалася з цими дітлахами? Якби вона мала їхній розум, а то ж на дві голови вища за кожного. Та й чи є хоч у когось із них такий перстень, як у неї?

Надійку ховали сьогодні, а завтра вже мали йти до школи. Дівчина лежала в маленькій дубовій домовині, руки їй склали на грудях, а між пальців запхнули свічку. Свічка горіла кволим огником, ледь помітним серед водоспаду сонячного світла, що могутніми хвилями вливалося до хати. Навколо домовини стояли Надійчині сестри — заплакані й зжовтілі від горя.

Діти грались надворі, а потім їм сказали, щоб перестали бігати й пішли попрощатися зі своєю товаришкою. Не кожне зуміло стерти усмішку з розгарячілого обличчя, не кожне зуміло заспокоїтися так, щоб груди не ходили ходором. Пройшли, товплячися, через сіни, а в хаті спинилися біля порога й не знали, що їм далі робити.

— Підійдіть ближче,— сказала котрась із жінок.

Валя стояла попереду. Вона несміливо ступила, некліпливо дивлячись на загострене Надійчине лице, що виднілося з домовини. Хоч огник свічки і був кволий, та він обпік їй погляд, і Валя відчула, що теплі сльози затремтіли в неї під віями.

— Поцілуй у лоба,— сказали збоку.

Валя торкнулася скрижанілого Надійчиного лоба.

— Поцілуй у губи.

І губи в Надійки відганяли кригою, хоч у хаті було задушно.

Потім інші діти підходили до Надійки й цілували. Всі понасуплювались, хоч не усвідомлювали всієї глибини того, що сталося. Ну лежить Надійка в домовині, ну скрижаніла вся, але якось не вірилося їм, що вона не зведеться, що не побіжить разом із ними.

Валя вийшла надвір — високе небо аж дзвеніло від ясної блакиті, ніде ні хмаринки. Тепло лллялось їй в очі, вона примружувалась; тепло котилось їй у душу, і душа розкривалася назустріч сонячній ласці. Діти, повиходивши з хати, спершу стояли несміливою купкою під стіною, далі хтось когось штурхнув, хтось од когось почав тікати — і наче стало поволі танути дитяче непорозуміння перед тим, що відбулося.

Іван підійшов до Валі, подивився їй глибоко в очі.

— Ходімо звідси,— сказав.

— Куди? Осині стільники дерти? — само вихопилося в неї.

— Які ще стільники! — відказав.— Хіба ти не знаєш, що оси не носять меду?

— А-а,— пригадала вона, як Остапчучка заскочила їх у своєму хліві.

І раптом перед нею виразно постала Надійка — як вони лежать із нею в траві біля мілкого Білоусу, сюрчать коники, з поля пахне полином, коні неподалік пасуться, а Надійка говорить, що їй кортить об'їхати всю землю, щоб надивитися...

— То ходімо,— наполягав Іван.

— Ходімо,— погодилась мимоволі, не зовсім дослухаючись до того, що він каже. І вже коли за Надійчиним обійстям опинилися, запитала: — Куди ж ми підемо?

— По ожину,— відказав.— Ти знаєш, скільки в цьому році ожини по ярах? А над Білоусом?

— Хіба доспіла?

— О, вже скільки!

Босими ногами збивали куряву на дорозі. В них за спиною раптом озвалась тужлива музика, вона вдарила дітей, і на хвилю серце у Валі стислося, наче пташина в жмені.

— А в що ми збиратимемо ожину? — спитала.

— Ось я зараз додому забіжу, візьму відро.

Незабаром вони вже йшли з відром. Тужлива музика все даленіла, й Іван у такт їй бив кулаком по дну, по бляшаних боках, клямцав дужкою.

— Торік ми багато ожини назбирали з матір'ю,— розказував.— Але всієї не поїли, пропала, бо цукру не було, щоб пересипати.

— А хіба вже дістали цукор?

— Та ні, не дістали... Ми з тобою наїмось, а то ще на вареники зостанеться. Добре?

— Добре,— відказала.

Знову долинули хвилі музики — уже тихше, не так чутно.

— А ти пам'ятаєш, як Остапчучка нас у хліві застала? — поспитав і всміхнувся.

Вона теж відповіла усмішкою:

— І зовсім та Остапчучка не клята!

— Хіба не наговорять?

— А я й не пам'ятаю, коли перед тим їла мед.

— Тепер багато роїв літає, то треба було б зловити — і в вулик його. От і все!

Ген і яри над Білоусом, сонцем усе залите, сяє, блищить, іскриться...